

Бекмурзаева Г.К.

КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТҮҮЛҮГҮНҮН ТАРЫХЫНА САРЕСЕП

Бекмурзаева Г.К.

АНАЛИЗ ИСТОРИИ КЫРГЫЗСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

G.K. Bekmurzaeva

ANALYSIS OF THE HISTORY OF STATE KYRGYZ REPUBLIC

УДК: 947.8/17.(575.2)

В статье дан анализ развития истории кыргызской государственности.

The article analyzes the historical development kyrgyz statehood.

Кыргыз элинин мамлекеттүүлүгү тарыхта бир катар аттар менен белгилүү. Мисалы, "Байыркы кыргыз ээликтери", "Гяньгун мамлекети", "Хягас мамлекети", "Кыргыз-го" же "Кыргыз падышачылыгы", орто кылымдардагы "Энесай кыргыз каганаты" жана "Улуу кыргыз дөөлөтү".

Бул маселеге бир аз кененирээк токтолуу зарыл. X-кылымдан тартып дээрлик XX к. башына чейин кыргыздар улуттук мамлекетин жоготуп, бирок ар түрдүү башка мамлекеттердин курамында өз этникалык биримдигин сактап келген. Ошол эле кезде XVIII-XIX кылымдарда өкүм сүргөн Кокон хандыгын кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн бир формасы катары кароого болот деген ойдобуз.

Ар бир мамлекет реалдуу, ар тараптуу саясий, аскердик-стратегиялык, социалдык-экономикалык тарыхый окуяларга бай болот. Бул мааниден алганда Кокон хандыгы өз алдынча мамлекет катары тарыхый-саясий өнүгүү процесстеринен четте калган эмес. Кокон хандыгы XVIII-XIX кылымдардагы Фергана өрөөнүндө жайгашкан батыштан Бухара эмираты, Хива хандыгы менен чектеш, чыгыштан Чыгыш Түркстан, Казак султандыктары, түштүктөн Каратегин, Дарваз, Куляб ээликтери менен чектеш ири феодалдык монархиялык мамлекет болгон. Хандыктын негизги калкын өзбектер, кыргыздар, тажиктер, казактар, анча көп эмес сандагы бухаралык еврейлер, перстер, арабдар, индиялыктар, афгандыктар, кытайлыктар, цыгандар (лөлүлөр) ж.б. түзүшкөн. Баса белгилей кетчү нерсе алгачкы үч эл [өзбектер, кыргыздар, тажиктер] өз алдынча негизги этносаясий күч катары Кокон хандыгынын тарыхый-саясий аренасында эң негизги ролдорду ойношкон.

Анткени аталган хандык кыргыз элинин XVIII - XIX кылымдардагы саясий тарыхында маанилүү ролду ойноп, элибиз, айрыкча кыргыз төбөлдөрү Кокон хандары менен тең аталаш саясий мамиледе болуп келишкен. Экинчи жагы, кыргыз эли хандыктагы саясий аренанын эң негизги этносаясий күчү катары да өз салымын кошуп турган. Мындай дегенибиздин себеби, айрым окумуштуулар, мисалы өзбек тарыхчысы Х.Зияев Кокон хандыгын "накта өзбек" - хандыгы деп атаса, айрымдары "Кокон хандыгы Фергана өрөөнүндөгү калктардын саясий режими" - болгон деп жүрүшөт. Хандыктын тарыхы боюнча бир катар алгылыктуу илимий эмгектерге карабастан, бул маселелердин айрым жактары ушул күнгө чейин такталбай кала берүүдө.

Дагы бир жагдай, кыргыздар жана алардын аймагы Кокон хандыгынын негизги бөлүктөрү катары каралган. Аталган хандык алгач Акбото бийдин, XVIII к. 20-жж., кийинчерээк 1762-ж. баштап 1831-ж. чейинки убакта бир нече этапта кыргыз жерин өздөрүнө каратканы белгилүү. Ошол эле кезде кыргыздар менен дайыма династиялык келишим түзүп тарыхый-саясий аренада алардын белгилүү орунду ээлеп, өз мүдөөлөрүнө жетишүүгө белгилүү өбөлгөлөр түзүп турушкан. Кокон бийликтегилери кыргыздар менен эсептешпей кое алган эмес.

Кокон хандыгын кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн бир формасы катары эч бир окумуштуулар тарабынан сунушталган эмес. Соңку учурга чейин тарыхчылар ара-сында мындай пикирлер, атайын бул багыттагы изилдөө болгон эмес. Болгону алгачкы аракеттер тарыхчылар Т.К.Кененсариев, Б.К.Абытов, Ж.Алымбаев, С.Смадияров ж.б. ОшМУнун окутуучулар тобу тарабынан кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдык мааракесин өткөрүү, андан кийинки 1 - 2 жыл мезгилинде алгачкы аракеттер болгон. Аталган аракеттер "Кокон хандыгы кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн формасы катары" - аттуу темадагы Кыргыз республикасынын Өкмөтүнүн атайын грантынын негизинде жүргүзүлгөн⁶². Ушул мааниде кыргыздардын Кокон хандыгынын саясий аренасындагы орду жана ролу, алардын коомдук турмушка таасири терең изилденбеген.

Албетте кыргыздардын жана Кокон хандыгынын тарыхый-саясий аренасында, аскердик-стратегиялык, социалдык-экономикалык жана маданий турмушунда өзгөчө ролдорду ойногон кыргыз элинин чыгаан уулдарынын, саясий-мамлекеттик ишмерлеринин өмүр таржымалдарынын изилдениши, анын натыйжасында бир ка-тар илимий эмгектердин пайда болушу постсоветтик доорго туура келет.

Кокон хандыгынын тарыхы, андагы этно-саясий кырдаал, жалпы ички абал, кыргыз элинин тарыхый тагдырын чагылдырган ар түрдүү тарыхый булактар бар. Алар негизинен түрк тилдериндеги тарыхый жазма

⁶² Кокон хандыгы кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн формасы катары. Илимий отчет. - Ош, 2004. - 2005. - 15 -б.

булактар катары бизге белгилүү. Тагыраак айтканда андай булактар бизде - ферганалык, бухаралык жана кашгарлык тарыхый булактар катары маалым⁶³. Аталган эмгектерде кыргыздар, алардын тарыхый географиясы, саясий тарыхы, Кокон хандыгы, анын башкаруучуларынын генеалогиясы, этникалык курамы жана этносаясий абалы, администрациялык-аймактык бөлүнүшү, кыргыз төбөлдөрү, алардын саясий аренадагы орду жана ролу ж.б. көптөгөн маанилүү маалыматтар чагылдырылган.

Кокон хандыгынын тарыхый-саясий жана эл-аралык карым-катнаштар системасында өзгөчө роль ойногон кыргыз төбөлдөрүнүн ишмердүүлүктөрүнө обьективдүү баа берүү зарыл.

XX к. кыргыз эли өз мамлекеттүүлүгүнө бир нече этап аркылуу жетише алган. Кеңеш доорунда кыргыздар татаал, ар тараптуу жана бирдей аталыштагы эмес бир катар мамлекеттик түзүлүштөргө ээ болгону баарыбызга маалым. Ал доордун тарыхый фактыларын эч ким жокко чыгара албайт.

Кеңеш доорундагы жана Кыргызстандын эгемендүүлүк мезгилиндеги көп этаптуу кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн түзүлүшү төмөнкү иретте жүргүзүлгөн. Алгач Түркстан АССРнин курамында (1918-ж.), андан кийин ошол Түркстан АССРнин курамында толук ишке ашпаган Тоолуу Кыргыз автономиялуу областы (1922-ж.), кийинчерээк РСФСР курамына кирген Кара-Кыргыз автономиялуу областы (1924-ж.), ошол эле курамдагы Кыргыз Автономиялуу Советтик Социалисттик Республикасы (1926-ж.), ал эми 1936-ж. баштап Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасы. Көз каранды эместиктин алгачкы жылдары Республика Кыргызстан, 1993-жылы 5-майда жаңы Конституцияны кабыл алгандан кийин дүйнөлүк коомчулукка биздин мамлекет Кыргыз Республикасы деген ат менен маалым болду.

Мурдагы эбегейсиз чоң империя СССР кыйрагандан кийин, ар бир союздук республикалар анын ичинде Кыргызстан дагы, өз алдынча улуттук эгемендүүлүккө жетише алды. Баарыбызга белгилүү болгондой 1990-ж. 15-декабрында мурдагы Кыргыз ССРи өз Эгемендүүлүгү жөнүндөгү декларацияны, ал эми 1991-ж. 31-августунда Көз каранды эместиги жөнүндөгү декларацияны кабыл алып, эл аралык мамилелерде формалдуу түрдө толук кандуу субъектиси болуп. [Кыргызстандын эл аралык мамилелерде өз алдынча субъект катары чыгуусу 1991-жылдын декабр айынын аяк ченине туура келген]. Кыргыз Республикасы деген расмий ат менен дүйнөлүк коомчулукка белгилүү болду.

Дагы бир баса белгилөөчү тарыхый жагдай, "кыргыз" деген этноним Евразия мейкиндигинин көптөгөн аймактарында да кеңири таралган, сейрек кездешкен этнонимдердин бири. Мисалы, "кыргыз" атына байланышкан этнонимдер, топонимдер, гидронимдер Энесай жана Артыш дарыяларынын ортосунда, Түштүк Сибирь жана түндүк Монголияда, Саян-Алтай тоолорунда, Борбордук Азияда, казак талааларында (Дешт и-Кыпчак), борбордук Тянь-Шанда, Памир, Алай тоо кыркаларында, Жети-суу чөлкөмүндө, Ооганстанда, жана Чыгыш Түркстанда, азыркы Кытайдагы СУАР аймагында кеңири кездешет. Ал эми Европа аймагында Молдавияда, Крымда (Украина), Краснодарда, Астраханда, Башкортостанда ж.б. чөлкөмдөрдө кездешет. Жогоруда айтылган маалыматтарга көптөгөн окумуштуулардын олуттуу изилдөөлөрү күбө боло алат⁶⁴.

Тарых барактарынан маалым болгондой бир элдин же улуттун мамлекеттүүлүгү - бул чон тарыхый-саясий жетишкендик. Жогоруда баса белгилеп кеткендей кыргыз мамлекеттүүлүгү бүгүнкү күндөгү актуалдуу жана ар тараптуу изилдөөнү талап кылган маселелердин бири экендиги шексиз. Акыркы жылдары кыргыз таануучулар, Кыргызстандын тарыхчы окумуштуулары улутубуздун мамлекеттүүлүгүнүн бир катар актуалдуу проблемаларын терең, ар тараптан изилдешип, көптөгөн маселелерди кайрадан карап чыгышты. Албетте бул багытта акыркы 15 - 18 жыл ичинде бир катар илимий эмгектер, тарыхый булактар жыйнактары жарыкка чыкты.

Жарык көргөн эмгектер, кыргыз коомчулугуна мурда белгисиз болгон көптөгөн материалдарды, атайын "унутта", "көмүскөдө" калган бир катар инсандардын өмүр таржымалдарын элибизге маалымдады.

Республикабыздын саясий тарыхы, айрыкча көп талаш-тартыштарды туудурган Кеңеш доорунун мезгили, анын өнүгүүсү ар тараптан чагылдырылган алгачкы жаңы көз караштагы орчундуу материалдар, көлөмдүү макалалар, бир катар жаңы алгылыктуу иштер, илимий иликтөөлөр, жаңылыктар менен толукталган⁶⁵. Натыйжада биз жаңы көз караштагы илимий изилдөөлөр менен катар эле элибиздин, Кеңеш доорундагы мамлекетибиздин саясий тарыхынын бир катар актай барактары толукталып, көптөгөн бурмаланган саясий фактылар, тарыхый өзгөртүүлөр такталып, өнүгүүнүн иш жүзүндө болгон чыныгы фрагменттерин калы-бына келтирип тарыхыбыздын барактарын кайрадан толуктап жазууга мүмкүнчүлүк алдык.

Рецензент: д.и.н., профессор Нурунбетов Б.

⁶³ Источниковедение Кыргызстана. - Бишкек, 1994. - 440 - б.

⁶⁴ Каратаев О.К., Эралиев С. Кыргыз этнографиясы боюнча сездик. - Бишкек, 2005. - 312 - б.

⁶⁵ Каракеев К.Г., Миртов В. Великий октябрь и построение социализма в Киргизии властвовать // Коммунист Кыргызстана. - 1989. №№ 7-8; Джуманалиев А. Между двумя сессиями // Советская Киргизия. -1989. -18 октябрь; Пядухов Г. Партия и власть //Советская Киргизия. -1989.-30-июнь; Ошол эле. Политически руководить и властвовать //Коммунист Кыргызстана. -1989. №12; Плоских В.М. Из хроники "белых пятен"// Коммунист Кыргызстана. - 1990. №12; Джунушалиев Дж. Истоки белых пятен //Коммунист Кыргызстана. -1990. №5;